

УДК: 347.45/47

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.74.61>

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ НЕОБҐРУНТОВАНОГО ЗБАГАЧЕННЯ У ЗАРУБІЖНИХ ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ

Котляр О.І.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3485-4157>
olga.kotlyar@uzhnu.edu.ua*

Ковальова М.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
marina.kovaleva@uzhnu.edu.ua*

Котляр О.І., Ковальова М.В. Порівняльно-правовий аналіз поняття необґрунтованого збагачення у зарубіжних правових системах.

Розвиток інтеграційних процесів в умовах глобалізації міжнародних економічних зв'язків, активне переміщення фізичних та юридичних осіб, використання електронних переказів, віртуальних платіжних систем, надання міжнародних поштових послуг призводить до того, що відносини з необґрунтованого збагачення можуть виходити за межі однієї держави та набувати транскордонного характеру.

Метою даної статті є аналіз підходів до поняття «необґрунтованого збагачення» у праві, доктрині та судовій практиці зарубіжних країн, а також виявлення основних проблем при кваліфікації даного визначення.

У статті акцентовано увагу на тому, що у сучасних правових системах можливість відновлення порушеного балансу інтересів учасників цивільного обороту внаслідок неправомірного переміщення майна від однієї особи до іншої у тому чи іншому вигляді прямо передбачена в законі або набула розвитку в судовій практиці в рамках інституту безпідставного збагачення. Основним колізійним правилом визначення статуту зобов'язання з безпідставного збагачення є право країни, якому підпорядковані існуючі або передбачувані правовідносини, у зв'язку з якими має місце безпідставне збагачення (*lex causae condictiois*).

Наголошено, що на сучасному етапі зобов'язання з безпідставного збагачення визнаються самотійним видом зобов'язання у системі зобов'язального права поруч із договором і зобов'язаннями із заподіяння шкоди. Підкреслено, що становленню даного інституту передувало тривалий процес розвитку уявлень про безпідставне збагачення.

Ключові слова: необґрунтоване збагачення, реституція, віндикація, *lex loci condictiois*, *lex causae condictiois*, право на *action de in rem verso*

Kotlyar O.I., Kovalyova M.V. Comparative analyses of unjust enrichment law in the foreign legislation systems

Development of integration processes in the conditions of international globalization, and wide-spread usage of various international electronic payments systems lead to a situation when facts of unjust enrichment can cross borders and become a wide-spread international phenomenon.

Purpose of this article is to analyze approaches to what is qualified as «unjust enrichment» in the area of law and jurisdiction in the forerign countries and discussing main issues raising when defining the term.

In the article the emphasis underscores the fact that in the contemporary law-based systems the possibility of breaking a balance of interests of the participants as a result of unjust move of assets, is directly addressed by existing laws or is considered by court on the ground of unfair gain. The main rule that regulates such law collisions in situations that define governing principles in case of unjust enrichment, is the legislation system of the country where such collision takes place.

It is also stated that these days obligations arising from becoming an unintentional party gained from the unjust enrichment are defined separately from commercial or civil law. It is also emphasized that establishing such a regulatory mechanism has been based on a long period of evolution in understanding the essence of what should be considered an unjust enrichment.

Key words: unjust enrichment, restitution, vindication, *lex loci conditionis*, *lex causae conditionis*, right to action de in rem verso.

Постановка проблеми. Розвиток інтеграційних процесів в умовах глобалізації міжнародних економічних зв'язків, активне переміщення фізичних та юридичних осіб, використання електронних переказів, віртуальних платіжних систем, надання міжнародних поштових послуг призводить до того, що відносини з необґрунтованого збагачення можуть виходити за межі однієї держави та набувати транскордонного характеру. Метою даної статті є аналіз підходів до поняття «необґрунтованого збагачення» у праві, доктрині та судовій практиці зарубіжних країн, а також виявлення основних проблем при кваліфікації даного визначення.

Виклад основного матеріалу. У сучасних правових системах можливість відновлення порушеного балансу інтересів учасників цивільного обороту внаслідок неправомірного переміщення майна від однієї особи до іншої в тому чи іншому вигляді прямо передбачена у законі або набула розвитку в судовій практиці в рамках інституту безпідставного збагачення. У країнах англо-американської правової системи провідна роль регулювання зобов'язань з безпідставного збагачення належить судовій практиці та доктрині, а в країнах романо-германської правової системи джерелом норм права, що регулюють зобов'язання з безпідставного збагачення є цивільне законодавство. Зобов'язання з безпідставного збагачення визнаються самостійним видом зобов'язання у системі зобов'язального права поруч із договором і зобов'язаннями із заподіяння шкоди. Однак, становленню даного інституту передував тривалий процес розвитку уявлень про безпідставне збагачення.

Довгий час термін «безпідставне збагачення» був невідомий англо-американському праву. Англійська судова практика за причиною відсутності загального засобу правового захисту щодо повернення безпідставно набутого застосовувала різні форми позовів: позов про звітність (*action of account*), позов про прийняття на себе боргу (*indebitatus assumpsit*). Згодом право справедливості доповнило дані засоби правового захисту квазідоговірними позовними формами:

- 1) позов про справедливу ціну (*quantum valebat*);
- 2) позов про справедливу винагороду (*quantum meruit*);
- 3) позов про гроші, сплачені позивачем на користь відповідача (*action for money paid*);
- 4) позов про гроші, які були у позивача та отримані відповідачем (*action for money and received*).

Поява квазідоговірних позовних форм стала наслідком недоступності отримання компенсації за договором, що не підлягає примусовому виконанню, у тих випадках, коли сторони в угоді не визначили точну ціну товару, розмір винагороди за виконані роботи, надані послуги або інші істотні умови виконання договору. Квазідоговірні позовні форми *quantum valebat* та *quantum meruit* на відміну від безпідставного збагачення не вимагали доведення самого факту збагачення на стороні відповідача. Достатнім було довести наявність запиту про отримання (*request*) або прийняття (*acceptio*) робіт чи послуг з боку збагаченої особи [1].

Згодом англо-американська доктрина стала проводити різницю між випадками, коли настає безпідставне збагачення:

- внаслідок поведінки потерпілого (отримували захист за допомогою квазідоговірних *quantum valebat* та *quantum meruit*);
- внаслідок винної поведінки збагаченого особи (базується на відмові від правопорушення, яка спиралася на деліктне право – *waiver of tort*) [2]

Дані позови не були об'єднані будь-яким єдиним принципом і застосовувалися розрізнено. Англійська судова практика за єдину основу виробила конструкцію «договори, які підрозуміваються» (*implied contract*), в силу якої позов про повернення безпідставного збагачення розглядався як вимога з договору, і кошти стягувалися на основі застосування правил про договірні зобов'язання. Через складнощі, що виникали на практиці, доктрина квазідоговору показала свою неспроможність і була замінена принципом неприпустимості безпідставного збагачення (*principle of unjust enrichment*).

Справа *Lipkin Gorman v. Karpnale Ltd* [3]. вважається однією з основоположних у сфері застосування реституції, в основі якої лежить принцип неприпустимості безпідставного збагачення. Співробітник позивача, партнер юридичної фірми «Cass» використовував її рахунки для оплати своїх азартних

ігор у клубі відповідача. Суд повернув різницю між витраченою сумою та сумою виграшу як реституцію, мотивуючи своє рішення тим, що будь-яка цивілізована система права повинна передбачати засоби захисту на випадок безпідставного збагачення однієї особи за рахунок іншої. Тобто у праві країн англо-американської правової системи реституція використовується у значенні слів «відновлення», «повернення» і може ґрунтуватися на різних підставах, коли йде мова про несправедливість отримання.

Англійські суди визнали, що існує чотири кроки, необхідні для встановлення позову про безпідставне збагачення. Якщо наступні елементи задоволені, позивач має *a prima facie* право на реституцію:

- відповідач був збагачений;
- збагачення відбулося за рахунок позивача;
- збагачення за рахунок позивача є несправедливим;
- немає відповідної адвокатури або захисту.

У країнах романо-германської правової системи становлення та розвиток уявлень про безпідставне збагачення відбувалося під великим впливом вчення римського права про кондикцію. Німецька юриспруденція класифікувала всі відомі ще з часів Юстиніана кондикційні позови, що зустрічалися в судовій практиці, за типами: § 812 НЦК виділяє кондикції з виконання (*durch die Leistung*) та кондикції, що виникають «іншим чином» (*in sonstiger Weise*). Така типізація кондикційних позовів була властива англо-американському праву: *quantum valebat*, *quantum meruit* та *waiver of tort*.

У Німеччині загальний принцип неприпустимості та повернення безпідставного збагачення отримав закріплення на рівні закону. Абзац 1 § 812 НЦК проголошує: «Особа, яка без законної підстави внаслідок виконання зобов'язання іншою особою чи іншим чином за рахунок останньої придбала якесь майно, зобов'язана повернути цій особі отримане. Цей обов'язок має місце і в тому випадку, якщо правова підстава відпала згодом або, якщо не досягнуто результату, на який спрямоване виконання відповідно до змісту правочину» [4]. У німецькій юридичній доктрині вищенаведене положення НЦК сприймається як конструкція так званого генерального кондикційного позову, побудованого за моделлю *condictio sine causa generalis*, розробником якого прийнято вважати видатного німецького правознавця Фрідріха Карла фон Савіньї. Центральною категорією під час розгляду кондикцій із виконання є «виконання», під яким розуміється «усвідомлене і цілеспрямоване «прирошення» чужого майна» [5]. За підсумками аналізу НЦК виділяються такі випадки:

- внаслідок недосягнення мети виконання, оскільки зобов'язання або не існує (наприклад, через нікчемність договору), або здійснене виконання не відповідає змісту існуючого зобов'язання;
- внаслідок подальшого відпадання юридичної підстави (наприклад, у майбутньому не виникає зобов'язання, на погашення якого виконання було зроблено заздалегідь);
- внаслідок недосягнення іншої мети, на яку спрямоване виконання відповідно до змісту правочину (наприклад, у разі, якщо шлюб не був укладений, обумовлений передачею майна як посагу);
- внаслідок негідності мети виконання, прийняття якого порушує законодавчу заборону чи звичаї.

До кондикцій, що виникають «якимось іншим чином», відноситься позов із зазіхання на чужі права (*Eingriffskondiktion*), позов про відшкодування витрат, пов'язаних з діями в чужих інтересах (*Aufwendungskondiktion*), регресний позов (*Rückgriffskondiktion*) [6, р. 17]. До позовів з посягання на чужі права відносять використання або отримання вигоди з чужої речі або права без дозволу на те власника речі або власника права. Прикладом такого позову є паркування автомобіля в чужому місці без договору або порушення прав інтелектуальної власності.

Зміст кондикційного зобов'язання визначає, що на збагаченій особі лежить обов'язок повернути потерпілому отриману за його рахунок цінність, а при неможливості повернення – компенсувати її ринкову вартість, потерпілому надається право отримати таку цінність або її ринкову вартість.

Німецька доктрина підходить широко до кола благ, які можна зажадати за допомогою кондикції: такими може бути будь-яка цінність, яка має грошову вартість, зокрема речі, майнові права, запис у реєстрі, користування річчю, послугою, отримання секундарних прав, у тому числі нематеріальні блага. Предмет кондикції обмежений отриманою цінністю або її ринковою вартістю.

Французький цивільний кодекс (ФЦК) [7], наслідуючи традиції римського права, прямо не передбачає загальних норм про повернення безпідставного збагачення, регулюючи лише один випадок повернення неналежно сплаченого. Насправді такий стан справ призводив до того, що численні випад-

ки, пов'язані з поверненням безпідставно отриманого, дозволялися за допомогою найрозвиненішого інституту ведення чужих справ без доручення (*negotiorum gestio*).

Однак, квазідоговірна конструкція «ведення чужих справ без доручення» не могла охопити всі випадки несподіваного збагачення, які не підпадають під дію норм ФЦК про повернення неналежно сплаченого. Наприкінці XIX століття французька судова практика дійшла висновку щодо необхідності запровадження загального позову про безпідставне збагачення, відмінного від *negotiorum gestio*. Основні принципи загального позову про безпідставне збагачення під назвою «*action de in rem verso*» були сформульовані у рішенні Касаційного суду від 15 червня 1892 р. у відомій справі Будье (Bourdier) [8].

Для виникнення права на *action de in rem verso* необхідні наступні умови:

- 1) наявність збагачення однієї особи за рахунок іншої;
- 2) відсутність правової підстави (*sans cause legitime*). Збагачення не повинно бути «засновано на законі або на юридичній угоді, що випереджає збагаченню, яка виправдовує збагачення»;
- 3) резервність – неприпустимість у разі, коли є можливість для пред'явлення позовів, що ґрунтуються на інших правових підставах: на договорі, делікті чи законі. Зазначена умова є наслідком субсидіарного характеру позову *de in rem verso*, тобто. «вторинного характеру» вимоги з безпідставного збагачення. Субсидіарний характер французького загального позову про безпідставне збагачення не допускає конкуренцію кондикційного вимогам з віндикаційним, договірним і деліктним позовами за наявності умови для пред'явлення таких спеціальних вимог.

У США принцип неприпустимості безпідставного збагачення був сформульований американськими суддями, які зверталися до правил природної справедливості при вирішенні суперечок про повернення безпідставного збагачення на противагу властивій англійському праву фікції договору (*implied contract*).

З позиції доктрини американського права поняття «реституція» розглядається як: 1) зобов'язання (*obligation*); 2) універсальний спосіб захисту права (*remedy*). Сам термін «реституція» (*restitution*) означає повернення, поновлення, ґрунтується на принципі справедливості, згідно якого жодна особа не може бути неправомірно збагачена за рахунок іншої. Сутність доктрини реституції полягає у зобов'язанні особи, яка неправомірно збагатилася за рахунок іншої, здійснити реституцію на її користь.

В англо-американській юридичній літературі традиційно виділяють три умови, необхідні для пред'явлення реституційної вимоги:

- 1) одержання вигоди (*receipt of a benefit*);
- 2) збагачення за рахунок позивача (*enrichment at the plaintiff's expense*);
- 3) відсутність правомірної підстави для утримання відповідачем отриманої вигоди [9].

За своїм обсягом поняття «реституція» набагато ширше за поняття «безпідставне збагачення», адже з погляду англо-американської доктрини реституційна вимога охоплює не лише позов про повернення неналежно отриманого за рахунок іншої особи, що й становить у розумінні юриста континентальної Європи, власне, безпідставне збагачення, але й інші самостійні вимоги, пов'язані з відшкодуванням заподіяної шкоди або відносинами, заснованими на інституті так званої довірчої власності (*constructive trust*). Розбіжності виявляються також і в умовах (передумовах), необхідних для подання позову про повернення безпідставного збагачення. Зокрема, третя умова (відсутність правової підстави для збагачення), зазвичай передбачена у праві більшості країн континентальної Європи, інакше розуміється в англо-американській судовій практиці.

Висновки. Проведений порівняльно-правовий аналіз безпідставного збагачення у праві Німеччини, Франції, Англії та США показав, що, незважаючи на відмінності у правовій регламентації даного інституту, умови, необхідні для пред'явлення вимоги про повернення безпідставного збагачення, загалом збігаються. Є деякі відмінності в підходах до поняття безпідставного збагачення: «безпідставне збагачення» як інститут матеріального права в країнах континентальної системи права та «реституція», що поєднує риси матеріального та процесуального права, у країнах англо-саксонської правової системи. Щодо правової природи, то доктрина зарубіжних країн відносить зобов'язання з безпідставного збагачення до особливих позадоговірних зобов'язань, не заснованих ані на делікті, ані на договорі, а законодавство не закріплює спеціальних правил про співвідношення кондикційної вимоги з іншими вимогами захисту цивільних прав.

Список використаних джерел:

1. The Principal of Unjust Enrichment in English Law - A Study in Comparative Law, CanLIIDocs 44. URL: <https://www.canlii.org/en/commentary/doc/1938CanLIIDocs44#!fragment/BQCwhgziBcw-MYgK4DsDWszIQewE4BUBTADwBdoByCgSgBpltTCIBFRQ3AT0otokLC4EbDtyp8BQkAGU-8pAELcASgFEAMioBqAQQByAYRW1SYAEbRS2ONWpA>.
2. Andersen v. St. Jude Medical Inc. Peter W. Kryworuk and Yola S. Ventresca. Waiver of tort on trial P. 3-3. URL: <https://www.lerners.ca/wp-content/uploads/2016/05/waiveroftortpwkysv2012summit-tab3.pdf>.
3. Lipkin Gorman v Karpnale. URL: <https://www.acerislaw.com/wp-content/uploads/2022/07/Lipkin-Gorman-v-Karpnale.pdf>.
4. Bürgerliches Gesetzbuch. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/>.
5. Zimmermann R. Unjustified Enrichment. URL: <https://academic.oup.com/book/36387/chapter-abstract/319995912?redirectedFrom=fulltext>.
6. Zimmermann R., Plessis J. Basic Features of the German Law of Unjustified Enrichment. Restitution Law Review. 1994. № 2. pp. 14–43.
7. French Civil Code (Code civil des Français). URL: https://www.legifrance.gouv.fr/content/download/1950/13681/version/3/file/Code_22.pdf.
8. Patureau-Miran C. Boudier. Cour de Cassation Cass. Rep., 15 June 1892 [S.1893.1.28]. URL: <https://www.quimbee.com/cases/patureau-miran-c-boudier>.
9. Johnston D. The Comparative Law of Unjustified Enrichment. URL: <http://www.cambridge.org/il/academic/subjects/law/contract-law/unjustified-enrichment-key-issues-comparative-perspective>.